

ELEŞTİREL TEORİ ÜZERİNE GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Zeynep DİLEKLİ KARATAY¹

ÖZET

Eleştirel Teori (Frankfurt Okulu), Adorno, Horkheimer, Marcuse, Fromm gibi önemli isimlerin bir araya gelerek modernizm ve onun pratiklerine yönelik eleştirel yaklaşan bir gelenektir. Eleştirel Teori'nin savunucuları özellikle Aydınlanma eleştirisinden hareketle, pozitivism, kültür endüstrisi, sosyoloji, Marksizm, gibi alanlarda da eleştirilerde bulunmuşlardır. Eleştiri noktalarının tamamının temel referans çekirdeği ise modernizme yönelik yaklaşımlarından filizlenmiştir. Eleştirel Teori'nin önemli ve popüler bir ismi olan Habermas ise öncüllerinden farklı olarak modernite savunusu ile bilinmektedir. Eleştirel Teori, Marx'ı yeni bir okumaya tabi tutmuştur. Fakat Marx ekonomik araçları ve üretim süreçlerini içeren alt yapıya odaklanırken Eleştirel Teori düşünürleri, din, ideoloji, kültür gibi unsurları barındıran üst yapıya ağırlık vermiştir. Teori, aydınlanmanın bireyi özgürleştirme vaadini yerine getirmediğini ve bireyi özgürleştirmek yerine daha pasif bir konuma sürüklediğini belirterek bunu eleştirmiştir. Literatür taraması yöntemiyle ele alınan bu çalışma Eleştirel Teori'nin önemli temsilcilerini ve temel eleştirilerini sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eleştirel Teori, Aydınlanma, Pozitivism, Modernlik, Kültür Endüstrisi.

A GENERAL EVALUATION ON CRITICAL THEORY

ABSTRACT

Critical Theory (Frankfurt School) is a tradition in which prominent figures such as Adorno, Horkheimer, Marcuse, Fromm came together to criticize modernism and its practices. The proponents of Critical Theory have criticized positivism, culture industry, sociology, Marxism, etc., especially in the context of Enlightenment criticism. The basic reference core of all of their points of criticism sprouted from their approach to modernism. Habermas, an important and popular figure of Critical Theory, is known for his defense of modernity unlike his predecessors. Critical Theory has subjected Marx to a new reading. However, while Marx focused on the substructure that includes economic means and production processes, Critical Theory thinkers focused on the superstructure that includes elements such as religion, ideology and culture. The theory criticized the Enlightenment by stating that it did not

¹ Dr., Bağımsız Araştırmacı, Sosyoloji, zeynepdilekli3@gmail.com

fulfill its promise of liberating the individual and that it dragged the individual into a more passive position instead of liberating him. This study, which is based on a literature review, aims to present the important representatives and main criticisms of Critical Theory

Keywords: *Critical Theory, Enlightenment, Positivism, Modernity, Culture Industry.*

1. GİRİŞ

Marksizm, Psikanaliz ve Weber'in rasyonalite analizinden etkilenen Eleştirel Teori, 18. yy.'da neredeyse tüm dünyayı etkileyen faşizm, kapitalizm, aydınlanma, pozitivism gibi olguların yaratmış olduğu krizi ve bunalmaları eleştirel bir dil kullanarak çözmeye çalışan önemli bir geleneğin adıdır. Kimi kaynaklarda "Frankfurt Okulu, "Eleştirel Kuram" veya "Eleştirel Okul" başlıklarıyla ele alınsa da aslında temel geleneği eleştirel olmuştur ve Horkheimer tarafından "Eleştirel Kuram (Teori)" nitelimesinin kullanılması doğru bulunmuştur. Eleştirel Teori düşünürleri Marx'ın ekonomi politikasını tekrar bir okumaya tabi tutmak ve canlandırmak amacıyla olmuşturlardır. Bu nedenle Marx'ın üzerinde çokça durduğu altyapıdan ziyade kültürü, dini, dili vb. manevi unsurları içerisinde barındıran üstyapıya yönelmişlerdir. Dolayısıyla toplumsal çelişkileri sadece ekonomik açıdan değil, kültür boyutuyla da ilişkilendirerek açıklama girişiminde olmuşturlardır.

Eleştirel Teori ilk dönemlerinde özellikle Marx'ın etkisinde kalmakla birlikte Horkheimer'in yönetici olmasıyla birlikte daha çok felsefe ve kültüre yönelmiştir. Eleştirel Teori, modernizm ve onun krizleri üzerine çalışmalar yapmıştır ve faşizm, ekonomi, burjuva toplumu gibi modernizmle ilişkili konulara ağırlık vermiştir. Genel olarak Aydınlanmanın insanı "akli olarak özgürleştirme" vaadinin gerçekleşmediğinden hareketle, bireyin aktif özne olmaktan çıkarılıp pasif tüketici konumuna indirgenmesini sert bir şekilde eleştirmiştir. Bunun yanı sıra pozitivism ve modernizme yönelik de sert eleştirileri olmuştur. Bu noktada Eleştirel Teorinin önemli düşünürlerinden biri olan Habermas, öncüllerinden ayrılmıştır.

Kültürün alınıp satılan bir metaya dönüştürülmesiyle endüstrileşmesini de eleştiren Eleştirel Teori, kültür konusunu da somutlaştırarak bir inceleme nesnesine dönüştürmüşlerdir (Kurtuluş, 2017). Eleştirel Teori düşünürleri (örneğin Horkheimer) pozitivismin bireyi nesneleştirdiğini iddia etmektedirler ve bireyin kurtuluşu için de oldukça karamsar düşünmektedirler. Eleştirel Teori düşünürleri bu girdaptan çıkmanın tek bir çıkar yolunun olduğunu ve bunun da özgün anlamıyla ancak sanatla mümkün olabileceğini savunmuştur. Çünkü sanat biriciktir ve özgündür. Eleştirel Teori'nin önemli isimlerinden biri olarak bilinen Adorno kültür endüstrisi ve sanat konularında çeşitli çalışmalar yapmıştır. Adorno için de toplumdaki karamsarlığa çözüm üretebilecek tek reçete sanatta gizlidir.

Eleştirel Teori'nin düşünürleri hemen hemen her alanda eleştiriye başvurmuşlardır. Bütün eleştirilerinin temelinde ise modernizme yönelik yaklaşımları bulunmaktadır. Günümüz toplumlarını Eleştirel Teori'nin bakış açısıyla okumanın ve değerlendirmenin de önemli olduğu gerçeğinden hareketle literatür taraması yöntemiyle ele alınan bu çalışmada eleştirel teorinin kısaca tarihçesi ve önemli düşünürleri ele alındıktan sonra önemli eleştirilerine yer verilmiştir.

2. ELEŞTİREL TEORİ² VE ÖNEMLİ DÜŞÜNÜRLERİ

Modernizme yönelik eleştirileriyle bilinen Eleştirel Teori 1923'de Almanya'nın Frankfurt şehrinde Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü bünyesinde kurulmuştur. Eleştirel Teori "özgün bir toplum teorisini belirtmek üzere kullanımının yanı sıra bir grup entelektüeli de ifade etmek üzere kullanılmıştır" (Odabaş, 2018: 213). Eleştirel Teori'nin kurucu mimarları Felix Weil, Friedrich Pollock ve sonradan önemli çalışmalara imza atan Max Horkheimer olarak bilinmektedir (Slater, 1998: 15). Eleştirel Teori'nin kurallar gereği kurucu bir profesör kadrosuna sahip olması gerektiği için Avusturya kökenli Marksist ve tarihçi Carl Grünberg ilk yönetici olarak seçilmiştir (Odabaş, 2018: 215). Eleştirel Teori'nin ilk ciddi çalışmaları ise müdürlüğün Horkheimer'e geçmesi ile birlikte olmuştur. Horkheimer, Herbert Marcuse, Theodor W. Adorno ve Erich Fromm gibi önemli kişilerden oluşan bir ekip kurmuştur (Slater, 1998: 9). Bu nedenle Eleştirel Teori'nin en önemli temsilcileri de Horkheimer, Marcuse, Adorno ve de Habermas olarak bilinmektedir.

Horkheimer'in başkanlığındaki Enstitü 1933-1950 yılları arasında birçok olumlu ve olumsuz durumla karşı karşıya kalmıştır. Enstitünün bu yıllar arasında yapmış olduğu Aydınlatma, pozitivizm, bilim ve dogmatik Marksizm eleştirileri onların üretken yönlerine işaret eder. Diğer yandan ise içinde buldukları tarihsel dönem Enstitü düşünürlerinin diken üstünde bir hayat yaşamalarına sebep olmuştur. Enstitü üyelerinin bu dönemi 'sürgün dönemi' olarak da ifade edilir. Bu yıllarda yükselen Nasyonal Sosyalist yapı ve Avrupa da yükselen faşist hareketler, Enstitünün kapanmasına neden olmuş ve kısa bir süre çeşitli Avrupa ülkelerine kaçarak faaliyetlerini sürdürmek isteyen Enstitü düşünürleri son olarak Amerika'ya kaçmak zorunda kalmışlardır (Bekalp, 2019: 17)

Eleştirel Teori düşünürleri Marx'ın çıkarımlarının önemini belirtmekle birlikte bu çıkarımların eksik kaldığını belirtmişlerdir (Cevizci, 2013: 682). Eleştirel Teori, Marx'ın teorilerini tekrar gözden geçirip revize etme amacıyla olmuştur. Bunu yaparken de Marx'ın kuramının temel yapı taşlarından biri olan alt yapıdan ziyade özellikle üst yapıya yönelmiş ve kültüre ayrı bir önem vermiştir (Odabaş, 2018: 214). Eleştirel Teori'nin Adorno, Horkheimer, Marcuse gibi önemli isimleri Marx'ın kapitalizme yönelik ileri sürmüş olduğu eleştirilerin olması gerektiği kadar radikal olmadığını ve kapitalizmin dinamiklerini açıklamada da yeterli olmadığını ve dolayısıyla ileriye dair bir teori sunmadığını

² Burada göz ardı edilmemesi gereken en önemli kısım Eleştirel Teori; Frankfurt Okulu olarak da bilinmektedir fakat Frankfurt Okulu adlandırması başkalarının onlara bu ismi vermesiyle bilinmektedir. Bunun yerine düşünürler kendileri için "Eleştirel Teori" kavramsallaştırmasını kullanmayı tercih etmişlerdir (Thebom, 2015: 19).

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
Social Sciences Research Journal

DOI: 10.38120/banusad.1422246

BANÜSAD, 2024; 7(1), 38-49

belirterek eleştirmişlerdir. Eleştirel Teori düşünürleri Aydınlanma düşüncesini de göz önünde bulundurarak kapitalizme yönelik eleştiri alanlarını genişletmişler (Kurtuluş, 2017). Bu yönüyle Eleştirel Teori, “disiplinler arası bağ kurmaya çalışan, toplumun ekonomik temeliyle (altyapısıyla) kültürel alanı (üstyapısı) arası diyalogu ve etkileşimi gerçekleştirmeye uğraşan anti-ortodoks Marksist yönelimli bir teoridir” (Kızılcelik, 2018: 5).

Eleştirel Teori, “diyalektik felsefe ve ekonomi politiğın eleştirisi üzerine temellenmiş toplum teorisidir ve Eleştirel Teori'nin düşünce hatları da bu yönde şekillendirilmiştir” (Slater, 1998: 61). Eleştirel Teori terimiyle birlikte bireyler ve bireylerin topluma dair kaygılarına öncelik verilmek istenmiştir (Özel ve Mumyalmaz, 2018: 62). Eleştirel Teori; bireyden hareketle “temel olarak doğaya üstünlük atfeden, insanları efsane ve mitlerden kurtaran ve neticede bireyi, insani olmayan belirlenmiş ilişkiler yasasına mahkûm eden aydınlanma geleneğine yönelttikleri totaliterlik iddiaları ile düşünce dünyasında yerini almıştır” (Şan ve Hira, 2007: 324). Eleştirel Teori'nin, Alman idealizmi, Marksist toplum teorisi ve buna bağılı olarak da Freud ve Psikanaliz Kuramı ve sanat olmak üzere dört önemli sağı ayağı bulunmaktadır.

Eleştirel Teori “Erich Fromm, Walter Benjamin, Leo Löwenthal, Friedrich Pollock, Henryk Grossmann, Karl August Wittfogel, Franz Borkenau, Otto Kirchheimer, Franz L. Neumann gibi önemli entelektüellerin çerçevesini çizdiği ve biçimlendirdiğı teorik bir gelenektir” (Kızılcelik, 2018: 56). Bu entelektüellerin her biri Eleştirel Teori'nin çalışmalarına farklı yönlerde katkı sağlamışlardır. Fakat Eleştirel Teori denilince özellikle akla gelen dört isim bulunmaktadır. Bunlar; Max Horkheimer, Herbert Marcuse, Theodor W. Adorno ve Jürgen Habermas olarak bilinmektedir (Dellaloğılu, 1994: 12). Dolayısıyla bu bölümde bu dört isim kısaca ele alınmıştır.

Max Horkheimer (1895-1973), Grünberg'in 1930'lu yıllarda emekliye ayrılmasından sonra enstitü bünyesinde kurulan Eleştirel Teori'nin müdürü olmuştur. Bu değışim ile birlikte Eleştirel Teori için en verimli dönem (1933-1950) başlamıştır. Horkheimer, Eleştirel Teori'nin temel ilgisini ekonomiden felsefi ve kültürel alana taşımıştır. Oluşturduğı nitelikli kadro ve felsefe ağırlıklı çalışmalara yönelmesi ile birlikte de Eleştirel Teori'nin düşünsel anlamdaki kurucusu olarak kabul edilmiştir (Kocaoğılu, 2018: 167). Horkheimer felsefeyi de teorik bir alan olarak görmekten ziyade toplumsal sorunları çözmeye bir araç olarak kullanmıştır. (Kocaoğılu, 2018: 167). Horkheimer yapılan çalışmaların bilimsel düzeyde ve çeşitli disiplinlerle birlikte yapılmasına oldukça önem vermiştir. (Ergün, 2018: 68). Horkheimer, "Toplum Teorisi" terimini de "Toplum Felsefesi" olarak değışirmiştir.

Horkheimer araçsal aklın eleştirisini yaparak aklın, insanı esir alan bir araçtan başka bir şey yapmadığını belirtmiştir. Adorno ve Horkheimer'in çıkarımlarına göre Aydınlanma, “mitin, tahakkümünden kurtulup özgürleşme adına yaratmış olduğı araçsal rasyonalitenin tahakkümüdür”

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
Social Sciences Research Journal

DOI: 10.38120/banusad.1422246

BANÜSAD, 2024; 7(1), 38-49

(Giddens, 2008 akt. Özel ve Mumyalmaz, 2018: 65). Onlara göre Aydınlanma ile birlikte insan doğru bilgiye daha kolay ve hızlı ulaşarak güçlü bir hale gelmesine rağmen yine de birçok yönden noksan kalmıştır ve Aydınlanmanın “akılsal anlamda özgürleşme” vaadi gerçekleşmemiştir. Çünkü insanlar doğanın gizemlerine karşı sürekli bir korku ve panik durumunu yaşamakta ve bu da onların gücünü sarsmaktadır. Başka bir ifadeyle doğada bilmediklerimize karşı yaşadığımız korkuyla başa çıkmaya çalışırken aslında kendimizin bir ürünü olan tahakküm ve otoritenin eseri olmaktayız (Özel ve Mumyalmaz, 2018: 65).

Eleştirel Teori'nin bir diğer önemli düşünürlerinden biri olan Theodor Adorno (1903-1969) felsefe, sosyoloji, edebiyat vb. alanlarda oldukça önemli çalışmalar yapan ve çalışmalarında bir bütünlük yakalayabilmeyi başaran bir isim olmuştur (Dellaloğlu, 1994: 10-11). “Adorno, yaptığı çalışmalarla Eleştirel Teori'nin anlaşılması zor filozoflarından birisi olmuştur ve temel hedefi ve felsefesi tikeli tümelin hâkimiyeti karşısında savunmak olmuştur” (Becermen, 2009: 45). Amaçlarla araçların yer değiştirdiğini belirten Adorno; bu durumu ve çeşitli konuları eleştirmek amacıyla negatif diyalektik kavramını kullanmıştır. Negatif diyalektik bir eleştirel düşünme yöntemidir. Adorno ve Horkheimer Aydınlanmanın var olmaya çalışırken kendi kendini nasıl imha ettiğini ortaya çıkarmak istemişlerdir (Adorno ve Horkheimer, 2014). Onlara göre Aydınlanmanın ürettiği şeyler birer silah olarak kendisine karşı gelmektedir. Aydınlanma aslında kendi yok edenini icat etmektedir.

Herbert Marcuse (1898-1979); 1932 ile 1941 yılları arasında Eleştirel Teori'nin dergisinde önemli makalelerle katkıda bulunmuştur. Marcuse, Horkheimer gibi kapitalist sistemin çelişkilerini sadece alt yapıda değil üst yapıya özellikle de kültüre odaklanarak saptamak istemiştir. Marcuse; pozitivist metoda yoğunlaşarak onun eleştirel bir değerlendirmesini yapmaya çalışmıştır (Kızılcıkelik, 2019: 203). Marcuse modern toplum, kitle kültürü, Marksizm gibi konulara ağırlık vererek Eleştirel Teori'ye çeşitli kazanımlar sunmuştur (Durdu, 2002: 34). Felsefeyi bir ideoloji olarak değerlendiren Marcuse, insanı tek boyutlu olarak ele almakta ve insanın tekrardan özgürlüğüne kavuşmasının yolunu ise insanı tahakkümü altına alan altyapıda görmektedir (Marcuse, 1986). Çünkü Marcuse, modern toplumun bireyleri tektipleştirdiğini/aynılaştırdığını, bireyleri bir arada tutarak, düşünme yetilerini kırdığını ve neticede pasif ve “tek boyutlu” hale getirdiğini belirtmiştir. Tek Boyutlu İnsan kitabında Marcuse, modern veya ileri sanayi toplumunu “karşıtlığı olmayan bir toplum” olarak ele almıştır. Kapitalist toplum eleştirilerinde Marcuse, içinde yaşadığımız modern dünyada meydana gelen her bir olay ve gelişmenin, insanların özgürlüklerine kavuşmaları önünde birer set oluşturduğunun altını çizmiştir. Benzer şekilde kitle iletişim araçlarının da insanları belirlenmiş olan düzenle sınırlı kılarak özgürlüklerine kavuşmalarında bir engel olarak görmüştür. Kitle iletişim araçları bir zamanın lüks ihtiyacını zorunlu bir ihtiyaçmış gibi sunarak bireye kendi özgür iradesiyle zorunlu ihtiyacını karşılıyor-muş gibi bir

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
Social Sciences Research Journal

DOI: 10.38120/banusad.1422246

BANÜSAD, 2024; 7(1), 38-49

seçenek sunarak onu tüketime yönlendirmektedir. Marcuse da kurtuluşa yönelik karamsar düşünmüştür ve kurtuluşa olan inancını da giderek kaybetmiştir (Kızılcelik, 2019; Kızılcelik, 2018; Marcuse, 1986)

Jürgen Habermas (1929); Eleştirel Teori'nin geç dönem temsilcisi olarak bilinmektedir (Özdikmenli Çelikoğlu, 2011, 240). Habermas temelde Marx ve Weber'in görüşlerinin sentezini yapmaktadır fakat aynı zamanda her ikisini eleştirmektedir de. Marx'tan emek kavramını alır fakat Ona göre Marx; emeğin iletişimsel boyutu ihmal etmiştir. Habermas Weber'den de rasyonelleşme kavramını alır fakat Marx gibi Weber'in de aklın iletişimsel boyutunu ihmal ettiğini belirterek ikisini eleştirmiştir (Doğan, 1997: 115). Habermas, Weber'in rasyonelleşme kavramında olduğu gibi birçok düşünürün de aklın sadece araçsal boyutuna değindiklerini ve iletişimsel boyutunu göz ardı ettiğini belirterek eleştirmiştir. Habermas'a göre aklın araçsal boyutu gibi iletişimsel boyutu da oldukça önemlidir. "Habermas, bütün yazılarında araçsal ve işlevselci aklı eleştirmiştir, ancak hiçbir zaman aklın eleştirel boyutunu savunmaktan vazgeçmemiştir" (Çiğdem, 1992: 122). Habermas, iletişimsel eylem kavramı ile iletişimde birlikte ortak bir fikir uzlaşısının sağlanması noktasındaki koşulların varlığını kastetmektedir ve bu kavram aslında karşılıklı konuşmaların uzlaştırıcı bir etkisinin ve gücünün olduğuna yönelik beklentiler de içermektedir (Habermas, 2001: 34-35). Modern dönemin son bulduğuna veya son bulacağına yönelik düşüncelere karşı çıkan Habermas; modernitenin aslında tamamlanmamış bir proje olduğunu savunarak modernlik projesinin kurtuluşunun olabileceği umudunu taşımıştır. Bu nedenle de iletişimsel eylem teorisini ortaya atarak modernlik projesini tekrardan inşa etme çabasında olmuştur (Powell, 2012: 10 akt; Bayır, 2021: 57). Habermas'ın iletişimsel eylem teorisi, Marx, Weber, Durkheim, Mead, Freud, Parsons ve Hermeneutik geleneğin bir sentezinden oluşmaktadır (Doğan, 1997: 117). Habermas'a göre iletişimin olabilmesi için rasyonel otoritenin olması ve hayatın içerisinde kendisini hissettirmesi gerekmektedir. İletişimsel eylem bu anlamda oldukça önemlidir. Habermas'a göre, devletin tahakkümünde olan kamusal alanların çöktüğü ortamlarda, bireyin kendisini olduğu gibi çekinmeden ifade edebileceği bir alan bulduğunda ve o alanda da hukuk normal ve adil bir şekilde işlediğinde birey suçlu da olsa suçsuz da olsa iletişimsel eylem oluşacaktır. Habermas neden böyle bir zeminin olmadığını da "modernitenin henüz tam olgunlaşmadığı" tezine dayandırmaktadır. Dolayısıyla "Ona göre özne felsefesinin yol açtığı tahakkümden kurtulmanın yolu akli reddetmek değil öznel-arası iletişim temelinde yeniden kurmaktır" (Özdikmenli Çelikoğlu, 2011, 239). "Habermas aklın reddedilmesinin tehlikeli teorik ve politik sonuçlar doğurmasından" (Best ve Kellner, 2016: 329) çekinmektedir.

Eleştirel Teori açısından Habermas'ın bu kadar önemli olmasının çeşitli sebepleri bulunmaktadır. "Habermas'ı popüler kılan şey, modernlik savunusu ve Aydınlanma rasyonalitesinin önemine yönelik ısrarlı gerekçelendirme çabalarıdır" (Bayır, 2021: 55). Öncelikle diğer düşünürlerden farklı olarak

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
Social Sciences Research Journal

DOI: 10.38120/banusad.1422246

BANÜSAD, 2024; 7(1), 38-49

Habermas moderniteyi bir imkân olarak görmektedir. Başka bir ifadeyle Habermas, modern dünyanın geleceğiyle ilgili Frankfurt okulu kadar karamsar değildir (Bayır, 2021: 55). Bu nedenle modernite savunucusu olarak da akla gelen en önemli isim Habermas'tır. Çünkü Habermas'ın çalışmalarının ortaya çıkmaya başladığı dönemde eskiye oranla sosyal ve ekonomik refah düzelmeye ve artmaya başlamıştır (Özdikmenli Çelikoğlu, 2011, 241). İkinci bir sebep ise kendisinden önceki Eleştirel Teori düşünürlerinden farklı olarak siyasal pratikle kurmuş olduğu ilişkidir. "Alman siyasi hayatına dair yürütülen tartışmalara hayatının her döneminde müdahil olmasının nedeni, Horkheimer ve Adorno'nun mümkün görmediği "çıkışı" Aydınlanma ve liberalizm çerçevesinde mümkün görmüş olmasıdır" (Özdikmenli Çelikoğlu, 2011, 241).

3. ELEŞTİREL TEORİNİN TEMEL ELEŞTİRİLERİ

Eleştirel Teori; modernlik, pozitivism veya aydınlanma eleştirisini *akıl* ve *özne* üzerinden hareketle yapmaktadır. Eleştirel Teori düşünürleri özellikle klasik Marksizm'i şiddetle eleştirmişlerdir. Fakat Eleştirel Teori Marksizm'i reddetmezler aksine Marksizm'in bazı yönlerini eleştirerek onu revize etme amacındadırlar (Cevzici, 2013: 682). Eleştirel Teori Marx'ın doğayı araçsallaştırarak insanın kullanımına açmasını eleştirmişlerdir. Başka bir ifadeyle Marx'ın doğayı araçsallaştırmış olmasına karşı çıkmışlardır. Eleştirel Teori'nin düşünürlerine göre Marx döneminde var olan kapitalizm ile günümüz toplumlarındaki kapitalizm aynı değildir. Kapitalizm aynı olmadığı şartlar ve sınıflardaki durumlarda aynı değildir. Habermas günümüz kapitalizmi için geç kapitalizm kavramını kullanmakta ve işçi sınıfının durumunda az da olsa iyileşmelerin yaşandığını ve bu sınıfın sistemle barıştığını belirtmiştir (Durdu, 2002: 72). Eleştirel Teori'nin düşünürlerine göre Mark, orta sınıfı da görmemiştir/görememiştir fakat günümüzde orta sınıf diye bir gerçek var ve bu sınıf gittikçe de büyüyen ve genişleyen bir sınıf olmuştur. Orta sınıfın artması ise işçi sınıfının azalmasına ve devrimin yapılmasına engel teşkil etmektedir.

Eleştirel Teori'nin bir diğer önemli eleştirisi pozitivism'e yönelik olmuştur. Eleştirel Teori'nin neredeyse en geniş eleştirisi, pozitivism eleştirisi olmuştur. Ama rasyonalite, bilim, iktidar gibi eleştiriler de pozitivism eleştirisi içerisinde yer almaktadır. Eleştirel Teori'ye göre pozitivism tam bir aydınlanma düşüncesidir. Bu yüzden "Eleştirel teorinin ve özellikle de Horkheimer ve Adorno'nun pozitivism'e son derece sert ve keskin eleştirileri olmuştur" (Rutli, 2011: 94). Eleştirel Teori için pozitivism siyasi düzeni kutsallaştıran ve kökten değişimleri önleyici, yönlendirici ve eksik bir yaklaşımdır (Bottomore, 1994: 27-28). Horkheimer'in pozitivism'e yönelik eleştirisinin üç temel noktası bulunmaktadır:

- 1- Pozitivism, etkin insan varlığına mekanik bir determinizm şeması içinde, çıplak olgular ve nesnelere olarak yaklaşır.

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
Social Sciences Research Journal

DOI: 10.38120/banusad.1422246

BANÜSAD, 2024; 7(1), 38-49

2- Dünyayı yalnızca deneyde dolaysız olarak verilen biçimiyle algılayarak öz ve görünüş arasında bir ayrım yapmaz.

3- Olgu ve değer arasında mutlak bir ayrım koyarak bilgiyi insan istemlerinden ayırır (Bottomore, 1994).

Eleştirel Teori'nin düşünürleri pozitivismi aydınlanmanın bir çıktısı olarak görmektedirler. Doğa ve insan bilimlerinin aynı yöntemle incelenmesini eleştiren Eleştirel Teori' ye göre gerçeklik sayılara dönüştüğünde anlamını yitirmektedir. Çünkü nesneleşmektedir (5 Hristiyan, 3 mülteci, 20 şehit vs. gibi). Pozitivizmin temas ettiği her şey özne olma yetisini kaybetmektedir. Dolayısıyla toplum bilimleri doğa bilimleri gibi bir laboratuvar ortamında incelenemez. Her ikisinin inceleme nesnesi ve yöntemi birbirinden farklıdır.

Weber'in dünyanın büyüünün bozulduğuna yönelik görüşlerinden etkilenen Eleştirel Teori düşünürlerine göre doğadaki her şey gibi insan da özgürlüğünü yitirmiştir. İnsanlar artık sadece bulunduğu şartlara uyum sağlayarak var olabilme mücadelesi vermektedir ve bu durum da tek boyutlu bir toplum yaratmaktadır. Marcuse 'Tek Boyutlu İnsan' kitabında bunu ayrıntılı olarak işlemektedir.

Eleştirel Teori'nin düşünürlerinin odak noktası modernlik³ olmuştur. Modernlik; her alanda yenilik, ilerleme ve değişimi ifade etmektedir. Aydınlanma düşüncesinde olduğu gibi modernliğin temelinde de pozitivism, akılcılık, bilimselleşme, bireyselleşme, teknolojik ilerleme, teknik ve bunlara dayanan ilerleme paradigması yer almaktadır (Kızılcılık, 2018). Dolayısıyla Eleştirel Teori düşünürlerinin başına modern sözcüğünü getirerek eleştirdikleri kavramların veya olguların temelinde aslında Aydınlanma düşüncesine yönelik eleştiriler bulunmaktadır. (Kızılcılık, 2018). Aydınlanma insanlara ve insan aklına verdiği önemle onları daha iyi bir konuma taşıyacağı sözü vermesine rağmen onları daha kötüye ve daha geriye itmekle sonuçlanmıştır. Horkheimer ve Adorno'ya göre de Aydınlanma söz verdiği gibi insanları özgürleştirmek yerine yeni tahakkümlerin altına almıştır. Metafizik veya teolojik toplumun tahakkümünden kurtulmak isteyen insan, modern dönemde de araçsal aklın tahakkümüne girmiştir (Altınkaya, 2014: 30). Araçsal akıl ise önceden belirlenmiş amaçlara ulaşmada kullanılan ve araçsallaşmış bir akıldır (Kızılcılık, 2018). Eleştirel Teori için Aydınlanma, özne ve nesne arasında keskin bir ayrım yaparak özneyi nesnelere boyunduruğuna almıştır, kısaca öldürmüştür (Ünal, 2018: 98).

Adorno ve Horkheimer, Aydınlanma'nın Diyalektiği'nde Aydınlanmanın bir sonucu olarak gördükleri kültür endüstrisinin özneyi getirdiği noktayı ele almışlardır. Adorno ve Horkheimer (2014: 186); için "kültür endüstrisi durmaksızın vaat ettiği şeylerle tüketicisini durmaksızın aldatır." Onlara

³ Daha önce de ifade edildiği üzere öncüllerinden farklı olarak Habermas, Habermas, modernitenin aslında tamamlanmamış bir proje olduğunu savunarak modernlik projesinin kurtuluşunun olabileceği umudunu taşımıştır.

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
Social Sciences Research Journal

DOI: 10.38120/banusad.1422246

BANÜSAD, 2024; 7(1), 38-49

göre öznenen geriye sadece bir meta ve bir yanılsama kalmıştır (Dellaloğlu, 2003: 27). Eleştirel Teori düşünürleri ilk başlarda “kitle kültürü” terimini kullanmışlardır fakat sonraları bunun yerine “kültür endüstrisi” kavramını kullanmaya başlamışlardır. Eleştirel Teori’ ye göre kültür, bir meta gibi alınıp satılan nesnelere dönüşerek şeyleşmiştir. Kültür bildiğimiz anlamıyla değerlerle yüklü olan bir kültür değildir; o artık egemen sistem tarafından oluşturulan, zorla veya gönüllü bir şekilde dayatılan, öldürülen veya biçimlendirilen, belirli bir kanaldan üretilen ve tüketime sunulan bir metaya dönüştürülmüştür. Eleştirel Teori’nin düşünürlerine göre artık kendiliğinden olan, doğal yollarla oluşan bir kültürden bahsetmek mümkün değildir. Yani artık öyle bir kültür yok ve biz herhangi bir değer bir üyesi değiliz. Çünkü artık popüler kültür dönemi başlamıştır. Popüler kültür kendisine muhalif olan kültürü de pazarda dolaşıma sokarak popülerleşmesine neden olacak bir araç olarak işlev görmektedir (Özer ve Dağtaş, 2011: 13-21). Böylece popüler kültür pazarda da dolaşıma sokularak muhalif kültürün direnç unsurunu kırmakta ve onu ekonomik anlamda da metalaştırmaktadır.

Adorno ve Horkheimer, basın, radyo, sinema gibi nesnelere Amerikan toplumunun şekillendirilmesinde bir araç olarak kullanıldıklarını belirterek bunların egemen gücün çıkarına olan hizmetlerini tartışmaya çalışmıştır (Kızılcelik, 2018). Bunlardan hareketle de kültür endüstrisi eleştirilerini yapmışlardır. Onlara göre “günümüzde kültür her şeye benzerlik bulaştırır. Film, radyo ve dergiler bir sistem meydana getirirler” (Adorno ve Horkheimer, 2014: 162). Yine onlara göre örneğin radyo “herkesi demokratik yoldan aynı ölçüde dinleyici kılarak, otoriter bir biçimde, farklı kanallar tarafından yayınlanan birbirinin aynı programların eline teslim eder” (Adorno ve Horkheimer, 2014: 164).

Son olarak, Eleştirel Teori yazarlarının bir başka önemli özelliği veya eleştirisi dil üzerine olmuştur. Adorno, Horkheimer gibi önemli düşünürlerinin kitapları çok ağır bir dille yazılmıştır ve iticidir. Radyo, televizyon gibi dilin de iktidarın ideolojisini barındıran ideolojik bir aygıt olduğuna inanmaktadırlar. Bu nedenle kullandıkları dilin iktidar dilinden farklı olması gerektiğini belirterek ağır ve anlaşılmayan bir dil kullanmak istemişlerdir. İktidara ait dil her kullanıldığında iktidarı yeniden ve yeniden üretmektedir dolayısıyla hem kendilerini ifşa etmemek yani iktidarın baskılarına maruz kalmamak hem de iktidarı yeniden üretmemek amacıyla sade bir dil kullanmaktan kaçınmışlardır.

Eleştirel bir tavra sahip olan Eleştirel Teori, çeşitli gerekçelerle de eleştirilmiştir. Örneğin Eleştirel Teori, toplumdaki her şeyi eleştirel bir gözle ele alıp incelemesi, kurtuluşa dair karamsar bir senaryo çizmesi, yaşanan tarihsel süreçlerin neden-sonuç ilişkisine göre mi yoksa karşıtlıklar ilkesine göre mi ele alınmalıdır sorusuna bir boşluk bırakması, kullandıkları dilin ağdalı ve anlaşılmasının zor olması ve hangi felsefeyi kullandıklarının muğlak olması gibi gerekçelerle de eleştirilmiştir.

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
Social Sciences Research Journal

DOI: 10.38120/banusad.1422246

BANÜSAD, 2024; 7(1), 38-49

4. SONUÇ

Eleştirel Teori düşünürlerine göre, değişen ve dönüşen sosyal yapının temel belirleyeni veya nedeni Marx'ın dediği gibi artık sadece altyapı araçlarıyla yani ekonomiyle ilişkili değildir. Modern dönemde altyapı kadar önemi artan ve göz ardı edilmeyen temel etken ise kültür, ideoloji gibi olguları içerisinde barındıran üstyapıdır. Üstyapı vurgusundan hareketle kültür endüstrisi üzerine yoğunlaşan Eleştirel Teori, bu şekilde bireylerin nasıl tahakküm altına alındığını ortaya çıkarmak istemiştir. Anti-pozitivist bir kimliği benimseyen Eleştirel Teori, özellikle akıl ve özne üzerinden giderek temel eleştirilerde bulunmuştur.

Eleştirel Teori düşünürlerine göre Aydınlanma, insanları akli olarak bazı mitsel tahakkümlerden kurtarmakla beraber onları yeni tahakkümlere maruz bırakmıştır. Bu şekilde kendisiyle çelişen Aydınlanma kendi üzerinde düşünmeyi de beraberinde getirmiştir. Bilimi rehber edinen Aydınlanma özne olarak bireyi öldürmüştür. Dolayısıyla akıl, özgürlük ve insan merkezci bir vaadi olan Aydınlanma tam tersi şekilde sirayet etmiştir. Artık insan özne değil adeta bir nesnedir. Tam bu noktada anti-pozitivist bir kimliği olan Eleştirel Teori düşünürlerine göre pozitivistimin dokunduğu her şey nesneleşmekte ve anlamını yitirmektedir. İnsan da aynı şekilde nesneleşmiştir.

Yine nesneleşen her şey gibi kültürün de metalaştırılıp pazara sürülmesini eleştiren Eleştirel Teori, bu durumu izah edebilmek için kültür endüstrisi kavramını kullanmıştır. Değerlerden arındırılan ve bir meta gibi alınıp satılan kültürün kitleleri tüketime sürüklediğini eleştiren düşünürlere göre, artık popüler kültür devri başlamıştır. Bu kültür mevcut toplumun değerleriyle oluşan doğal bir kültürden ziyade, belirli ideolojiler barındırarak toplumun değerlerinden bağımsız üretilen küresel bir kültürdür. Buradan hareketle modern dönemin insanı bu şekilde tektipleştirdiğini/aynılaştırdığını belirten Eleştirel Teori 'ye göre tek boyutlu insan ve tek boyutlu bir toplum oluşturulmuştur. Kurtuluş için karamsar olan düşünürlere göre tek çıkar ve kurtuluş yol var ise o da özgün ve biricikliği olan sanattır. Çünkü sanatta tümelin tikele tahakküm ve egemenliği oldukça zordur.

KAYNAKÇA

Adorno, T. W. (2016). "Negatif Diyalektik", (Ş. Öztürk, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Adorno, T.W. ve Horkheimer, M. (2014). "Aydınlanmanın Diyalektiği". (N. Ülner ve E. Ö. Karadoğan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Altınkaya, M.T. (2014). "Eleştirel Teori'nun Aydınlanma Eleştirisi Bağlamında Distopik Filmlerde İnsan-Doğa İlişkisinin Başkalaşımı", Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
Social Sciences Research Journal

DOI: 10.38120/banusad.1422246

BANÜSAD, 2024; 7(1), 38-49

Bayır, M. (2021). “Giddens ve Habermas: Modernite Temelinde Yapısal Bir Karşılaştırma”, *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, (7): 52-65.

Becermen, M. (2009). “Theodor W. Adorno ve Michel Foucault'da Hakikat ve İktidar İlişkisi”, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Bekalp, B. (2019). “Frankfurt Okulu'nun Temel Eleştirisi ve Amaçları”, *Sosyal Bilimler Metinleri*, (1): 15-24.

Best, S. ve Kellner, D. (2016). “Postmodern Teori” (3). (M. Küçük, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bottomore, T. (1994). “Eleştirel Teori ve Eleştirisi” (A. Çiğdem, Çev.). Ankara: Vadi Yayınları.

Cevizci, A. (2013). “Paradigma Felsefe Sözlüğü”, İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

Coşkun, B. (2013). “Eleştirel Teori: Düş Kırıklığı, Aklın Büyüsü ve Sirenlerin Sesi”, *Posseible* (4): 48-58.

Çiçekdağı, C. (1999). “Horkheimer ve Adorno Bağlamında Eleştirel Teori”, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa.

Çiğdem, A. (1992). “Akıl ve Toplum Özgürleşimi”, Ankara: Vadi Yayınları.

Dellaloğlu, B.F. (1994). “Eleştirel Teorinin Sanat Anlayışı”, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul.

Dellaloğlu, B. F. (2003). “Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında”, *Cogito Dergisi*, (36): 13-36.

Doğan, Ş. (1997). Postmodernizm Tartışmaları Çerçevesinde Özne Sorunu. Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Kırıkkale.

Durdu, Z. (2002). “Eleştirel Teori ve Türk Sosyolojisinde Eleştirisi: 1940-1950”, Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi, Muğla.

Ergün, D. (2018). “Eleştirel Teori ve Aydınlanma Eleştirisi”, *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1): 68-76.

Habermas, J. (2001). “İletişimsel Eylem Kuramı” (M. Tüzel, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Horkheimer, M. (1986). “Akıl Tutulması” (O. Koçak, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Keskin, F., Soykan, Ö.N. ve Dellaloğlu, B.F. (2003). “Adorno ve Yapıtı”, *Cogito*, Sayı 36: 37-64.

Kızılcılık, S. (2018). “Frankfurt Okulu”, Ankara: Anı Yayıncılık.

Kızılcılık, S. (2019). “Çağdaş Sosyal Teorisyenler 2”, Ankara: Anı Yayıncılık.

Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
Social Sciences Research Journal

DOI: 10.38120/banusad.1422246

BANÜSAD, 2024; 7(1), 38-49

Kocaoğlu, M. (2018). "Aydınlanmayı Yeniden Düşünmek: Horkheimer ve Adorno", *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(3): 159-180.

Kurtuluş, Ö. (2017). Frankfurt Okulu ve Kültür Endüstrisi. 10 Kasım 2023 tarihinde <https://ozgurkurtulus.medium.com/frankfurt-okulu-ve-k%C3%BCI%3%BCr-end%C3%BCstrisi-9c55f680319b> adresinden erişildi (08.02.2017).

Marcuse, H. (1986). "Tek-Boyutlu İnsan", (A. Yardımlı, Çev.). İstanbul: İdea Yayınları.

Martin, J. (1989). "Diyalektik İmgelem", (Ü. Oskay, Çev.). İstanbul: Ara Yayıncılık.

Odabaş, U.K. (2018). "Eleştirel Teori ya da Eleştirel Teori Üzerine", *Dört Öğe Dergisi*, 14 Aralık: 211-233.

Özdikmenli Çelikoğlu, İ. (2011). "Habermas'ın Modernite Savunusu: Eleştirel Bir Okuma", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(3): 239-258.

Özel, F.B. ve Mumyalmaz, A. (2018). "Max Horkheimer ve Theodor W. Adorno'da Modern İnsan ve Tüketim İdeolojisi", *Akademik Hassasiyetler*, 5(10): 61-82.

Özer, Ö. ve E. Dağtaş. (2011). "Popüler Kültürün Hakimiyeti: Bir Türkiye Hikayesi", Konya: LiteraTürk Yayınları.

Rutli, E.E. (2011). "Max Horkheimer ve Theodor Adorno'da Eleştirel Teori ve "Kültür Endüstrisi" Kavramı", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.

Slater, P. (1998). "Eleştirel Teori", (A. Özden, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi. (1977).

Şan, M.K. ve Hira, İ. (2007). "Eleştirel Teori ve Kültür Endüstrisi Eleştirisi". M. K. Şan, (Ed.). *Sosyoloji Yazıları I: Sakarya Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Ortak Çalışması* içinde (324-340). İstanbul: Kızılelma Yayıncılık

Ünal, V.S. (2018). "Eleştirel Teori Düşünürlerinin Aydınlanma Eleştirisi: Horkheimer, Adorno ve Marcuse Bağlamında", Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Antalya.